

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (фінансова безпека та
фінансові розслідування)**

**за темою №6. Лекція 8: «Українські землі у складі Російської та
Австрійської імперій»**

м. Харків 2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції.

1. Політичне становище українських земель.
2. Соціально-економічний розвиток України в першій половині XIX ст.
3. Суспільно-політичні рухи в Україні в 20-ті роки XIX ст.
4. Початки українського національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
5. Ліберальні реформи 60-70-х років XIX століття.

Текст лекції

У другій половині XVIII ст. з українською автономією було покінчено спочатку на Слобожанщині, а потім і на Гетьманщині. В результаті поділів Польщі та вдалих перемог у ході російсько-турецьких воєн у кінці XVIII – на початку XX ст. переважна більшість українських земель – Слобожанщина, Лівобережжя (Гетьманщина), Правобережжя, Південь (Новоросія) – входили до складу Російської імперії Романових. Західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття – належали Австрійській (з 1867 р. Австро-Угорській) імперії Габсбургів.

Населення Східної України у кінці XVIII ст. складало 7,5 млн. чол., а близько 1860 р. – 13,5 млн. На Західній Україні мешкало відповідно 2,5 млн. і 5 млн. чол.

Отже, Україна перебувала у складі двох найбільших імперій, тобто, вона змушена була існувати у зовсім іншій політичній системі в порівнянні з тією, у якій жила до цього. Великі імперії спиралися на деспотичну розгалужену бюрократичну систему, на прекрасно озброєну чисельну армію, на жорстокі кріпосницькі порядки. Приєднані у різні часи до Російської імперії українські території - історико-географічні регіони - були цілісною територіальною одиницею. Землі, що становили 9/10 від загальної площі України, українські історики та громадські і політичні діячі називали Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. Офіційно Україна у складі Росії називалася «Малоросія» або «Юго-Западная Русь». Російський уряд, ще наприкінці XVIII ст. остаточно покінчивши з автономією України, для зручності управління в першій половині XIX ст. створив на її території 9 губерній, об'єднаних у 3 генерал-губернаторства. На території Слобожанщини і Лівобережжя було засновано Слобідсько-Українську, яку у 1835 р. перейменували у Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії, що склали Малоросійське генерал-губернаторство. На Правобережній Україні та Волині у 1832 р. у зв'язку з польським повстанням 1830-1831 рр. царський уряд утворив Київську, Подільську та Волинську губернії, об'єднані в Київське генерал-губернаторство. Відібрані у Війська Запорізького землі Північного Причорномор'я та Приазов'я поділили на три губернії - Херсонську, Катеринославську і Таврійську, приєднали до них у 1812 р. Бессарабську

область, і все це адміністративне утворення назвали Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство.

Таким чином, на початок ХХ ст. російському царизмові вдалося повністю нівелювати всі самоврядницькі тенденції в Україні і підпорядкувати ці землі центральним та місцевим органам влади і управління Росії.

В Україні в першій чверті ХІХ ст. значно зменшилася кількість міст, які користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом. На Лівобережній Україні було зліквідовано чинність цього права у 1831 р., а в 1835 р. це скасування було підтверджене царським указом. У Києві разом з магдебурзьким правом було розформовано й міську міліцію у кількості понад 2 000 чол., озброєну й обмундировану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент в цьому місті, купців-українців виселялися з центру на окраїни, а їх місце займали купці-великороси.

Своєрідними адміністративними утвореннями стали створені у 1903 р. градоначальства на чолі з градоначальниками, влада яких поширювалася не тільки на цивільні, а й на військові та морські органи. В Україні градоначальства започаткували в містах Одесі, Херсоні та Феодосії.

Генерал-губернатори, губернатори, інші високі урядовці були покликані відстоювати ті принципи, на які спиралася вся російська державність, а саме: православну віру, самодержавство і народність. Православ'я означало виключне панування однієї православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити існуючому режимові. Самодержавство мало на меті не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але й усунення громадянства від участі в політичному житті. Третій принцип державної системи – народність – повинен був стверджувати панування єдиної великоруської народності з нівелюванням національних особливостей всіх інших численних народів імперії. Всі ці принципи були тісно пов'язані з суворим централізмом, який впливав з ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру – Петербурга і місцеві представники влади, навіть на посаді генерал-губернаторів, з кожним дріб'язковим питанням змушені були звертатися до центрального уряду або навіть до самого царя. Зміцнювати устої російського самодержавства в Україні повинні були чисельні збройні сили, що утримувалися за рахунок місцевого населення. Важким тягарем для українського селянства стали «військові поселення», які після наполеонівських воєн у період політичної реакції в країні впроваджував з царської згоди жорстокий, малоосвічений генерал Аракчєєв. З 1816 р. він почав засновувати «військові поселення», обертаючи цілі села на військові табори, з метою утворення ізольованої від народу касти солдатів-селян, що одночасно з військовою муштрою мусили займатися й сільським господарством. До 1825 р. на становище військових поселенців було переведено 375 тис. державних селян. Так, у 1817—1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було розміщено у

якості військових поселенців 16 кавалерійських і 3 піхотних полки. Дітей поселенців змалечку готували до казарменого режиму: вже з 7 до 12 років вони зараховувалися до кантоністів (учні військових шкіл), з 12 років зачислялися до резервних, а з 18 років - до військових частин. Тому не дивно, що час від часу в таких поселеннях спалахували повстання. Улітку 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку, до яких приєдналися поселенці сусіднього Таганрозького уланського полку та селяни навколишніх сіл. Збройний опір тривав понад місяць. Для його придушення прибули війська з 12 гарматами на чолі з самим Аракчеєвим. Понад 350 чол. було віддано до військового суду, 250 з них винесли смертний вирок, який Аракчеєв замінив побиттям шпїцрутенами. З 40 повстанців, підданих ударам по 12 тис. шпїцрутенів, 20 померли одразу. Більше 400 учасників повстання, серед яких було 29 жінок, після покарання різками заслали до Оренбурзької фортеці. Військові поселення ліквідували тільки в 1857 р., перевівши військових поселенців на становище державних селян.

У першій половині XIX ст. російський уряд двічі давав обіцянку відродити козацькі полки в Україні. Проте він як завжди не дотримався свого слова. Граючи на національних та патріотичних почуттях українців, царизм вдало використовував у критичні для держави часи матеріальні і людські ресурси, а потім залишав козаків напризволяще. У 1812 р. для боротьби з армією Наполеона малоросійському генерал-губернаторові князеві Лобанову-Ростовському було доручено сформувати кілька полків з українських козаків, які по війні повинні були залишити як постійне козацьке військо. Козаки з радістю зустріли цю звістку і власним коштом виставили 15 кінних полків по 1 220 чол. у кожному. Проте уряд навіть не допустив ці формування до участі у військових діях, протримав їх на службі до 1816 р., а потім демобілізував, перевівши козаків до селянського стану. На Правобережжі було створено 4 козацькі полки, які згодом перетворили на регулярні — уланські.

Під час польського повстання 1830-1831 рр. цар Микола I наказав малоросійському губернаторові М.Рєпніну організувати козацькі полки для допомоги в боротьбі з польською шляхтою з подальшим збереження статусу цих військових формувань. Було створено 8 полків по 1000 козаків у кожному. Та знову їх не допустили до участі у військових операціях, а коли повстання скінчилося, частину козаків направили на службу до регулярного російського війська, а інших вислали на Кавказ до Терекського козацького війська. Коли козаки висловили свій протест, їх суворо покарали: кілька десятків замордували до смерті, проганяючи «сквозь строй». До речі, масові переселення козаків з України – теж важлива складова політики царату. Саме шляхом розпорошення козацької маси по інших регіонах Російської імперії уряд намагався зменшити концентрацію цих «ворохобників» в українських землях. Так, діючи в контексті цієї політики, в 20-і роки XIX ст. було зібрано

25 тис. українських козаків і переселено на Кубань, де їх зарахували до Чорноморського війська.

2. В соціально-економічній сфері пануючими продовжували залишатись феодально-кріпосницькі відносини. Поміщикам належало 70 % усіх земель. Сільське господарство було малопродуктивним, оскільки базувалося на відсталій системі землеробства, примітивних знаряддях праці. Середнім вважався урожай сам-чотири. Поміщики намагалися збільшити свої прибутки за рахунок посилення експлуатації селян і збільшення панщини, оброку, зменшення земельних наділів. Все це супроводжувалось повним безправ'ям селян, які цілковито залежали від волі поміщиків.

Низька економічна ефективність феодально-кріпосницької системи призвела до її кризи. Різке зростання населення і міст в імперії, розвиток товарно-грошових відносин у Європі сприяли розширенню внутрішнього і зовнішнього ринку. Це, в свою чергу, вимагало збільшення виробництва сільгосппродукції, особливо хліба (зерна). Виробництво хліба на продаж, тобто розвиток товарного землеробства, підривало натуральний характер господарства, всю феодально-кріпосницьку систему, вимагало інтенсифікації виробництва за рахунок його раціоналізації, впровадження передових досягнень агрономії, застосування найманої праці і машин, що призводило до зрушень і у соціальній структурі суспільства (збільшення такої верстви, як наймані робітники). Поступово відбувається процес товаризації сільського господарства (і в поміщиків, і в селян).

Одним з проявів цього були чумацькі промисли, тобто торгово-візницька діяльність, пов'язана з продажем солі, в'яленої риби, дьогтю, хліба і т.п. У середині XIX ст. чумаки завозили на Україну більше 8 млн. пудів солі щорічно, використовуючи для цього до 150 тис. возів. Чумакування сприяло первісному нагромадженню капіталу і соціальній диференціації населення.

У той час селяни України розділялися на три основні групи: а) поміщицькі; б) державні; в) вільні і козаки. На Правобережжі кріпосні (поміщицькі) селяни складали 58 % населення, на Лівобережжі – 38 %, на Південній Україні – 25 %. У цілому селяни-кріпаки складали 40 % населення України в 1838 р.

На Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) поряд із зерновими, вирощували також тютюн, коноплі і частково цукровий буряк. На Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці і цукрового буряка. На Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) – пшениці на експорт і тонкорунному вівчарству.

В промисловості відбувається так званий промисловий переворот – процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з вільнонайманою працею робітників. Він забезпечував впровадження у виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. Усі підприємства поділялися

на три групи: поміщицькі, купецькі, державні. Основна частка промислового виробництва припадала на перші дві групи. Якщо в першій чверті XIX ст. кількість поміщицьких та купецьких підприємств була приблизно однаковою (50х50), то близько 1860 р. співвідношення склало 94:6 на користь купецьких, що свідчило про занепад поміщицької промисловості і успіх нової, капіталістичної.

Найрозвиненішими в першій половині XIX ст. були такі галузі промисловості:

- цукрова (перший цукровий завод на Україні збудували у 1824 р., – після цього почалася “цукрова лихоманка”). У 1861 р. було вже 229 цукрових заводів, які давали великі прибутки, – значна частина тодішнього центру Києва була збудована на “цукрові” гроші. Україна давала 3 млн. пудів цукру за сезон або 80 % загальноімперського виробництва. До 1824 р. 1 фунт цукру коштував 2 рублі і вироблявся з кубинської сировини, згодом його ціна впала до 13 коп. і він став загальнодоступним. Колишні кріпаки українського походження – Яхненки, Симиренки, козаки Терещенки – стають в один ряд з титулованими цукрозаводчанами – графами Бобринськими, Потоцькими;
- гуральництво (винокуріння). На горілку на Україні переганяли до третини урожаю жита. З 1800 р. виробництво горілки зросло з 6 млн. відер до 40 млн.;
- суконна промисловість. У 1860 р. в Україні виробляли 2 млн. 200 тис. аршинів сукна. Її центрами були Дунаївці на Поділлі та Клинці на Чернігівщині. У 1805 р. в Україні було 27 суконних заводів, а в 1859 р. – 160;
- кам'яновугільна промисловість – добували 6 млн. пудів вугілля на рік, що складало 33 % загальноімперського. Донбас вийшов на друге місце в імперії за кількістю його видобутку, поступаючись лише Домбровському басейну (Польща).

Велику роль у торгівлі відігравали ярмарки. На Україну припадало 40 % всіх ярмарок Росії. Значний товарообіг здійснювався на ярмарках у Харкові – Хрещенській, Троїцькій, Успенській і Покровській. Промисловість і торгівля в Україні були в руках росіян. Серед власників фабрик росіяни складали 44,6 %, українці – 28,7 %, євреї – 17,4 %, а залишок – інші національності.

Через чорноморські й азовські порти вивозилося товарів на суму, що в 1825 р. склала 11 % загальноросійського експорту, а в 1860 р. – 32,2%. Головним товаром експорту було українське зерно і сільгосппродукти. У 1853 р. експорт пшениці досяг величезної цифри в 1 млн. 302 тис. т.

Перше парове судно на Україні було збудоване у 1823 р.

Біля 1860 р. на Україні діяло 40 тис. млинів, 18 макаронних підприємств, 100 салотопень, 254 шкіряні і 54 миловарні підприємства. За 1825-1860 рр. кількість промислових підприємств збільшилася майже втричі. Отже, наприкінці 50-х років XIX ст. українська промисловість досягла певних успіхів. У деяких галузях (цукровій, кам'яновугільній, винокурній) вона набула загальноімперського значення.

3. Загальна криза феодально-кріпосницької системи, політична відсталість Росії, безправ'я народу, вплив французької революції, розчарування передової частини дворян в імператорі Олександрі I – всі ці причини призвели до появи таємних товариств, які ставили за мету зміну існуючого ладу. Перше таке товариство “Союз порятунку” виникло у Петербурзі в 1816 р.

У 1815-1816 рр. існував гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському “Залізні персні” на чолі з Володимиром Раєвським. В статуті гуртка йшлося про боротьбу за свободу. Його учасники носили залізні персні як знак належності до цієї організації.

У 1822 р. в Україні було створене “Південне товариство” на чолі з командиром В'ятського полку, дислокованого у м. Тульчині на Поділлі, полковником Павлом Пестелем. Воно нараховувало більше 100 чол., керували ним три управи: Тульчинська (Пестель), Кам'янська (Давидов і Волконський), Васильківська (Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін).

В 1821 р. сформувалося “Малоросійське товариство” на чолі з полтавським поміщиком Василем Лукашевичем. Мета – встановлення незалежності України. До цього товариства належали українські дворяни С. Кочубей, І. Котляревський. Його осередки існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові. Малоросійське товариство перебувало в процесі формування і не розробило конкретної програми дій. Проте воно засвідчило активізацію національного руху в Україні і його зв'язок з діяльністю дворянських революціонерів.

У 1823 р. в Новоград-Волинському виникло *Товариство об'єднаних слов'ян* на чолі з офіцерами братами Борисовими і польським революціонером Ю. Люблінським. В нього входило більше 50 офіцерів. Програма цього товариства передбачала звільнення всіх слов'янських народів від самодержавства, ліквідацію існуючих між ними національних протиріч, об'єднання їх у федеративний союз. До нього мали увійти Росія, Польща, Молдавія, Сербія, Хорватія, Угорщина. Планувалося спеціально збудувати столицю, в якій перебував би конгрес – управління федеративного союзу. Кожний народ – член федерації мав би свою конституцію, свій уряд і своє самоуправління. Восени 1825 р. члени товариства об'єднаних слов'ян об'єдналися з Південним товариством.

Південне і Північне товариства, відомі як *декабристи*, прагнули ліквідувати абсолютну монархію і кріпосництво, демократизувати суспільство, здійснивши це за допомогою військового повстання і перевороту. Програмним документом Південного товариства була “Руська правда”, написана Пестелем. Нею передбачалася аграрна реформа, в тому числі за рахунок часткової конфіскації поміщицьких земель, проголошення республіки, надання політичних прав усім чоловікам з 20 років, свободи слова, друку, віросповідання, вільного пересування.

Декабристи недооцінювали національне питання. Пестель вважав, що нова Росія повинна бути єдиною і неподільною, централізованою – для

кращого проведення реформ. Україна повинна була стати однією з 10 областей Росії. Лише Польща, як виняток, могла стати самостійною державою.

За “Конституцією” лідера Північного товариства М. Муравйова Росія перетворювалась у федерацію, де окремі області мали б значні права в самоуправлінні, але утворювались не за етнічною ознакою. Україна поділялася на 2 області: Українську – зі столицею у Харкові і Чорноморську – зі столицею у Києві.

Декабристи планували повстання на 1826 р., але раптова смерть у листопаді 1825 р. Олександра І змінила становище. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі вони спробували підняти повстання, але зазнали невдачі. Поразкою закінчилося і повстання Чернігівського полку під керівництвом Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна (29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р.).

Декабристи зазнали поразки, оскільки не були підтримані масами, не змогли добре організуватись, діяли нерішуче. Проте це був перший організований виступ проти самодержавства і кріпосництва, перша спроба здійснити буржуазну революцію в Російській імперії.

Посилення кріпосного гніту призводило до зростання селянського руху.

За першу чверть ХІХ ст. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків. Кілька повстань пройшло серед так зв. військових поселенців. Життя у військових поселеннях було дуже важким. Всі жителі поселень, - чоловіки й жінки вважалися військовими людьми й підкорялися військовим законам і офіцерам.

Формально поселенці повинні були працювати три дні для держави, тобто для забезпечення полку необхідними продуктами. Три дні вони повинні були працювати на себе, причому неділя залишалася вихідним днем. У дійсності поселенці працювали на державу весь тиждень, тому що «уроки», тобто робочі дні, були такими значними, що на це йшов весь тиждень. Вони будували дороги, мости й казарми, займалися муштрою.

Все життя поселенців, у т.ч. і порядок у будинку, регулювалися окремими інструкціями, кожна річ повинна була перебувати на строго певнім місці, що перевірялося щоранку. За кожне відхилення від інструкції карали дуже строго, найчастіше сікли різками. Вступ у шлюб також строго регламентувався, нерідко здійснювався за допомогою жереба.

Внаслідок такого важкого режиму смертність у військових поселеннях була вище середньої по країні на 10 %. Серед поселенців було багато випадків самогубств і психічних захворювань. Військові поселення були найжахливішим видом кріпосництва, гіршим з існуючих в імперії. В Україні військові поселення організували на Харківщині, Катеринославщині, Київщині й Херсонщині. В Україні було 25 військових поселень, які займали 2,4 млн. га землі з 554 тис. населення. У Білорусії й Росії було тільки 17.

В 1817 і 1818 р. повстали бузькі козаки в м. Вознесенську, які вимагали ліквідувати військові поселення й відновити козацьке військо. Повстання

були жорстоко придушені, а 64 найбільш активних учасників присуджені до страти.

Найбільшим було повстання поселенців у Чугуєві влітку 1819 р. Проти повстанців було вислано 2 полки з 12 гарматами, але вони змогли протриматися більше місяця. 363 учасника повстання було віддано під суд і 273 з них присуджено до страти.

Військові поселення проіснували до 1857 р.

В 1829 р. почалося повстання в Шебелинській слободі на Харківщині, коли селяни виступили проти нав'язаного їм статусу військових поселенців. Особливо гострий характер мало селянський рух на Поділлі, де його очолив Устим Кармелюк (1787-1835). Разом зі своїм загоном Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно й роздавав його бідноті. Владі вдалося заарештувати Кармелюка й вислати його в Сибір, але він 5 разів тікав і знову повертався до збройної боротьби. Боротьба тривала 23 роки, було здійснено понад 1000 нападів на поміщиків, купців, корчмарів, чиновників, через загін Кармелюка пройшло близько 20 тис. повстанців. В 1835 р. Кармелюк загинув, але владі ще 5 років довелося придушувати повстанський рух.

На початку XIX ст. активізується й діяльність масонських організацій. (Масони – релігійно-етичний рух, що виник в XVII ст. і був продовженням цехових організацій. В основі ідеології масонів лежали принципи всесвітнього братерства, удосконалення суспільства, самовдосконалення людей). Звідси опозиційність масонів до церкви, державного ладу Російської імперії. В Україні перша масонська організація виникла ще в 1742 р. у с. Вишневцях на Волині, але більше поширення масонство одержало після закордонних походів російської армії під час війни з Наполеоном. Масонські організації були таємними, зі спеціальною обрядовістю. В 1817 р. у Харкові з'являється масонська ложа “Вмираючий сфінкс”, у цьому ж році в Одесі – “Понт Евксінський”, через рік у Полтаві “Любов до істини”, а в Києві “З'єднаних слов'ян”. Членами організацій були Кирило й Петро Розумовські (онуки гетьмана К. Розумовського), поміщики С.Кочубей, В.Лукашевич, письменник І.Котляревський.

У діяльності масонів інтернаціональні аспекти (всесвітнє братерство) переважали над національними. Проте київська масонська ложа виступала за єдність слов'янських народів, їхнє національне звільнення; полтавські масони вважали за доцільне об'єднання слов'янських народів у федерацію під егідою України.

В 1822 р. царський уряд, побоюючись опозиційності масонства, видав указ про заборону всіх таємних організацій, насамперед масонських лож. Це значно послабило, але не припинило масонського руху.

4. Колонізаторська політика російського царизму в Україні призвела до зростання протидій цій політиці з боку національно свідомої частини українського суспільства, активізації українського національного руху в усіх його формах, як політичних так і культурних. У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження кінця XVIII–XX ст.

Об'єктивна мета цих процесів полягала в консолідації української нації та відтворенні української державності.

Історія українського національного відродження поділяється на три етапи: 1) збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII – 40-і роки XIX ст.) 2) українофільський, культурницький етап (40-і роки XIX ст. – кінець XIX ст.) 3) політичний етап (кінець XIX – 1917 р.)

Українське національне відродження базувалося на попередніх досягненнях українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній і духовній культурі. Соціальною базою для потенційного відродження було українське село, що зберігало головну його цінність – мову. Виходячи з цього, стартові умови для відродження були кращими в Подніпров'ї, оскільки тут ще зберігалися традиції недавнього державного-автономного устрою, політичних прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося покріпачення, а найголовніше – тут хоча б частково збереглася власна провідна верства – колишня козацька старшина, правда, переведена у дворянство.

Істотний вплив на початок українського національного відродження зробила революція кінця XVIII ст. у Франції, що проголосила “права народів”. Це стимулювало інтерес до основних рис своєї спільності, таких як фольклор, історія, мова і література. Національному відродженню сприяло і поширення романтизму як художньої течії в літературі та мистецтві.

Національно-культурне відродження розвивалося в кількох напрямках, серед яких слід виділити етнографічний, літературно-мовний, театральнo-драматургічний, історичний. Перший етап національного українського відродження саме й розпочався з видання фольклорних збірок. В 1777 р. у Санкт-Петербурзі вийшла друком етнографічна збірка Г. Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов”. В 1798 р. побачила світ “Енеїда” І. Котляревського, з якою найчастіше пов'язують початок українського національного відродження.

Колишня козацька еліта стала головним джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження. Вона намагалася відстояти свої права і привілеї, підтвердити своє знатне походження, але разом з тим захищала ідею автономії України. Необхідність документально підтвердити права козацької старшини викликала інтерес до своєї історії і стала імпульсом національного відродження. Поширення історичних знань про минуле України було найзначнішим фактором утвердження масової національної свідомості. Воно об'єднувало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, виховувало патріотизм, підтримувало традиції боротьби за національне визволення і державність.

Національне відродження виявилось в активному збиранні та публікації історичних джерел та пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України. Велику роль у національному відродженні відіграв твір “Історія Русів” (автор невідомий, вперше надрукований 1846 р.). У ній

викладений історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 р. Автор працював у традиціях козацьких літописів, цими літописами він і користувався, доповнюючи виклад власними спогадами, а іноді (XVII в.) – документами. Русами в ньому називаються українці. Основна ідея твору – природне, моральне й історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за звільнення – головний зміст книги. Центральна фігура “Історії Русів” – Богдан Хмельницький, якому автор дає високу оцінку. Фактично “Історія Русів” є політичним трактатом, втіленим в історичну форму.

Поява праць з історії України в свою чергу стимулювала інтерес української еліти до життя народу, його звичаїв, традицій і обрядів.

Зміни в соціально-економічному розвитку України, поглиблення кризи феодально-кріпосницького ладу призвели й до зрушень у суспільно-політичному житті. У 40-х роках XIX ст. в опозиційну до існуючого ладу боротьбу включаються не лише передові представники дворянства, але й різночинці (інтелігенція, службовці). Поступово розвивається національна ідея – ідея, пов’язана з національно-державними перспективами розвитку України, з ростом національної самосвідомості, усвідомленням українського народу себе як етнічної спільності. Виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, але й національне визволення українського народу. Першою такою політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов’янських просвітителів – Кирила і Мефодія), засноване у січні 1846 р. у Києві. Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними – до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були М.І. Костомаров – професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; П.О. Куліш – талановитий письменник, автор першого українського історичного роману “Чорна рада”; М.І. Гулак – вчений-правознавець, співробітник канцелярії генерал-губернатора; В.М. Білозерський – викладач Полтавського кадетського корпусу. В квітні 1846 р. до товариства вступив Т.Г. Шевченко. За своїми поглядами члени товариства поділялися на дві групи: помірковані (на чолі з Костомаровим і Кулішем) і радикальні (Шевченко, Гулак).

Члени товариства розробили декілька програмних документів, зокрема “Книгу буття українського народу”, Статут. В цих документах було висунуто прогресивні ідеї: республіка – як основна форма політичного устрою; повалення самодержавства; рівність громадян перед законом; скасування станів як чинників нерівності в суспільстві; ліквідація кріпосництва, національне визволення слов’янських народів, поширення освіти. Значну увагу приділяли національному питанню, яке розглядалося у контексті панславізму. Ця теорія на той час набула певного поширення. Її основною тезою було прагнення об’єднати усі слов’янські народи в федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов’янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на 2 штати: Східний

(Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов'янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на 4 роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, обраному теж на 4 роки.

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є бог, а її рушійною силою – християнська релігія. Суспільство, на їхню думку, повинно будуватися за принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей).

У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин (“одвічний демократизм і єдність українського народу”). Україні відводили месіанську роль: вона повинна була стати центром слов'янського союзу.

Тактика досягнення цілей у різних течій товариства суттєво відрізнялася: помірковані вважали можливим реалізувати їх еволюційним шляхом, за допомогою реформ, пропаганди, просвітництва. Радикальна частина на чолі з Т.Г. Шевченком виступала за революційний шлях – повстання народу.

Члени товариства, окрім розробки теоретичних документів, займалися практичною діяльністю. Вона була пов'язана з пропагандою своїх поглядів і поширенням програмних документів братства, революційних творів Шевченка, просвітницькою діяльністю, залученням нових учасників, встановленням зв'язків з діячами інших опозиційних рухів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.), тому розгорнути широкої діяльності не змогло. Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборонаю займатися освітянською діяльністю. Найтяжче покарали Т.Г. Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати.

Значення діяльності товариства у тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі, антицаристські гасла, стало першою українською політичною організацією.

До 30-х років XIX ст. відносяться початки національного відродження і на західноукраїнських землях. В цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання “Руська трійця” (з 1833 р.). Його засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький – у той час студенти Львівського університету – розмовляли українською (“руською”) мовою, звідси й назва об'єднання. Вони боролися проти політичного, соціального, духовного гноблення, за розвиток національної самосвідомості українського народу. Цьому була підпорядкована науково-дослідницька, публіцистична діяльність “Руської

трійці”. Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства. Характерною особливістю їх літературної діяльності було те, що вона здійснювалася у дусі романтизму. В 1836 р. вони видали у Будапешті альманах “Русалка Дністровая”, який за змістом (возвеличення історії України, поетизація народних героїв – Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т.Г. Шевченко та І.Я. Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь тираж альманаху, а видавців поставив під нагляд поліції.

Діяльність “Руської трійці” започаткувала новий етап у розвитку національного руху на західноукраїнських землях, перехід від культурологічних проблем до соціально-політичних.

5. Криза феодално-кріпосницької системи, яка виявлялась у занепаді поміщицьких господарств, неможливості для поміщиків надалі ефективно вирішувати свої соціально-економічні проблеми за рахунок кріпацтва, значне зростання селянського руху – ось головні причини реформ 60-70 рр. До них підштовхнула поразка у Кримській війні, яка продемонструвала усьому світу відсталість кріпосної Росії. Уряд вирішив за краще здійснити реформи згори, самому, ніж чекати, поки це буде зроблено “знизу”, самим народом. Основні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та “Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності”. Ці документи вирішували основні питання, пов’язані із скасуванням кріпосного права:

- ліквідація особистої залежності селян від поміщиків;
- наділення селян землею і визначення за неї повинностей;
- викуп селянських наділів.

Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика. На них поширювалися економічні права, які визнавалися раніше за вільними особами: купувати і продавати майно, відкривати різні підприємства.

Селяни не були повністю зрівняні в правах з іншими станами, їх право пересування обмежувалось, паспорти їм видавали лише на рік, тоді як іншим станам – безстрокові. Залишалось принизливе покарання різками. Селяни мусили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність. Зберігалася община і кругова порука при виплаті податків та виконанні повинностей.

Земельне питання вирішувалось в інтересах поміщиків. Вони залишалися власниками землі, яка їм належала. Проте за виконання селянами повинностей (роботою чи грошми) поміщики мусили надати їм садибу і польовий наділ. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ – тільки зі згоди поміщика. Поки вони його не викупили, – вважалися тимчасовозобов’язаними з виконанням певних повинностей на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. (через 22 роки!) селяни в обов’язковому порядку повинні були викупувати польові наділи. Ті, хто викупив, ставали

селянами-власниками і припиняли виконувати повинності. Таким чином, значна частина селян ще довго перебувала в залежності від поміщиків.

При визначенні розмірів наділів теж виходили з інтересів поміщиків. Розрахунок вели таким чином: там, де земля давала незначні прибутки, норми наділу встановлювались вищі (поміщиками вигідніше було отримати викуп, ніж вести малоприбуткове господарство); в тих регіонах, де земля приносила більше зиску, була родючою, більшість її залишалась у володінні поміщиків, а селянам діставалась незначна частина. Оскільки в більшості губерній України земля була високої якості, тут встановлювались менші, ніж в інших районах Росії норми селянського наділу (наприклад, в Харківській губернії він коливався від 3 до 4,5 десятин). Крім того, поміщик мав право зменшувати селянські наділи. Внаслідок цього землекористування селян в Україні зменшилося. В Харківській губернії “відрізок” склали 28 %, в Полтавській – 37 % тих земель, які раніше були в користуванні селян. До того ж поміщики залишили собі кращі землі, а селянам виділили гірші, позбавивши їх лісів, луків та інших необхідних угідь.

В інтересах поміщиків проводилась також викупна операція. В основу визначення викупу лягала не ринкова вартість землі і не прибутки з господарства, а грошовий оброк селян. Його визначали таким чином, щоб поміщик міг отримати капітал, який давав би йому прибуток в процентах, що дорівнював сумі оброку селянина. Це був типово лихварський розрахунок, дуже не вигідний і несправедливий щодо селян. Практично викупна сума визначалась за допомогою капіталізації річного оброку з 6 %, який множився на 16,67. Оскільки селянин не міг зразу заплатити всю суму, а поміщики хотіли отримати свої гроші зразу, держава надавала селянам позику в 80 % викупної суми, яка переходила поміщику. Решту 20 % селяни платили безпосередньо поміщику, а державі повертали кредит протягом 49 років з 6 % річних. В цілому селяни повинні були сплатити викуп в 4 рази більший від тогочасної ринкової вартості землі. Це було прямим грабіжництвом. Фактично селяни платили не тільки за землю, але й за свою свободу. 94 % селянських господарств після реформи мали наділи до 5 десятин, що було значно нижче норми, необхідної для утримання сім'ї і ведення економічно доцільного господарства.

Реформа проводилась в інтересах поміщиків, але сприяла розвитку капіталістичних відносин.

Згодом були проведені реформи в політичній сфері. В 1862 р. реалізується поліцейська реформа. В кожному повіті створюється повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. В станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2-4 на повіт. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники – поліцейські урядники. Їх було від 100 до 200 чол. На губернію. В містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером. Міста розділялися на частини, дільниці й околотки. Частини очолювали міські пристави, дільниці

– дільничні. Особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму. Для службовців поліції було введено пенсійне забезпечення.

Метою цієї реформи було покращення роботи загальної поліції, звуження її компетенції, звільнення від другорядних функцій підвищення професіоналізму. Поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за “должным властям повиновением” і т.д. Звільнившись після реформи від вирішення господарських питань і благоустрою, поліція залишила за собою контроль за господарською діяльністю не лише громадських органів, але й приватних осіб. Як і раніше, в місті чи повіті фактично не було такого питання, яке б не підлягало розгляду поліції. Практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

В 1864 р. уряд провів земську реформу. Створювались земські установи (губернські, повітові) – збори та управи. Збори складалися з гласних, які обиралися на 3 роки від землевласників, міських і сільських громад. Виборча система забезпечувала перевагу поміщикам. Земства опікували школи, лікарні, в'язниці, шляхи. До 1917 р. вони провели корисну роботу, особливо на терені освіти й охорони здоров'я. Але їх діяльність була під контролем царської адміністрації.

У 1870 р. почалося проведення міської реформи. У містах терміном на 4 роки обирали міські думи. Члени думи – гласні – обирали міського голову і міську управу. У виборах до самих дум могли брати участь платники податків, які досягли 25 років. Виборча система забезпечувала перевагу багатій верхівці міст. До компетенції міських дум входили ті ж питання, що й до компетенції земств. Вони також залежали від царської адміністрації і знаходились під її контролем.

1864 р. була проведена судова реформа – найбільш прогресивна з усіх реформ 60-70-х років. Замість станового вводили безстановий суд, замість закритого – “гласний”, із змаганням сторін – захисника і прокурора. Суд відділявся від адміністрації і проголошувався незалежним. Винність підсудного в окружному суді у серйозних кримінальних справах визначали присяжні засідателі, призначені за жеребом представники населення з урахуванням майнового цензу. Проте справи представників не всіх верств населення підлягали розгляду в цих судах: для селян залишався становий волосний суд, для духовництва – консисторії, для військових та державних злочинців – спеціальні суди. Залишалась публічність виконання смертної кари.

У 1862-1874 роках проводилась військова реформа. Країна була поділена на 15 військових округів, проведено переозброєння армії, реформувалась система військових навчальних закладів. Започатковувались військові гімназії, юнкерські училища, збільшувалась кількість місць у військових академіях. Замість рекрутських наборів з 1874 р. вводилася загальна військова повинність для всіх чоловіків, які досягли 21 року (від неї

звільнялися особи з вищою освітою, духовенство, деякі неросійські народи). Цим було ліквідовано відставання від передових країн (у Франції загальна військова повинність була введена у 1796 р., а у Німеччині – у 1814 р.). Термін служби значно скорочувався, з 20 років до 6 – у сухопутних військах і, до 7 – на флоті. Почався перехід від гладкоствольної до нарізної зброї. У 1868 р. на озброєння було взято гвинтівку системи Бердана, з'явилися перші нарізні гармати, почалася заміна чавунних і бронзових гармат на сталеві. Вперше було введено Дисциплінарний статут (1868 р.), на випадок війни створювалися недоторкані запаси продовольства. У 1881 р. кількість новобранців досягла 235 тис. осіб, а армія складалася з 32 тис. офіцерів, 900 тис. солдат і 800 тис. запасних.

З 1862 р. почалася фінансова реформа. Все управління грошовим господарством зосереджувалося у міністерстві фінансів, великі повноваження надавалися заснованому Держбанку. Ліквідовувалася система відкупів територій і непрямі податки (за вино, тютюн, сіль), які стали збирати замість приватних осіб відповідні державні установи. Встановлювалася гласність бюджету. Основний тягар податків, як і раніше, несло селянство.

Потреби економіки викликали необхідність реформи освіти. Збільшувалася кількість шкіл різного рівня, дозволялось відкривати приватні. Навчання розподілялося на класичне (гімназії, які готували в університети) і реальне (училища, які готували в технічні інститути). Надавалася автономія університетам, які могли самостійно вирішувати свої адміністративні (вибори ректорів, деканів), наукові, фінансові, навчальні питання. Проте негативне значення мало підвищення плати за навчання, заборона жінкам отримувати вищу освіту в університетах, обмеження в навчанні для євреїв.

В 1865 р. була проведена реформа в галузі цензури, яка теж спрямовувалася на підтримання існуючого державного ладу. Щоб перешкодити проникненню передових, в тому числі, й революційних ідей у народні маси через друковане слово, царський уряд встановив особливо суворий нагляд за органами друку і з цією метою реорганізував цензурні установи. За новим цензурним статутом вони вилучалися з відання міністерства народної освіти і підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ, у складі якого створювалося головне управління у справах друку та центральний комітет іноземної цензури. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду піддавалися невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній цензурі. Великі оригінальні книги обсягом понад 10 друкованих аркушів і перекладні понад 20 друкованих аркушів від такої перевірки звільнялись, але у разі виявлення в них порушення вимог цензури їх видавці притягалися до відповідальності через судові органи.

Періодичні видання звільнялися від попередньої цензури лише за умови внесення грошової застави в сумі від 2,5 тис. до 5 тис. крб. До цих видань при порушенні цензурних вимог передбачалося застосування заходів адміністративного впливу у вигляді попередження, тимчасового припинення

і нарешті заборони видання. Всі провінціальні видання підлягали попередній цензурі.

Отже, реформа цензурної справ, як і всі інші реформи 60—70-х років, хоч і являла собою крок вперед, все ж таки зупинилася на півдорозі. Після реформування залишилися пережитки старих, кріпосницьких порядків, які гальмували подальший соціальний і культурно-освітній розвиток російського, українського та інших народів імперії.

Після вбивства Олександра II і наступу політичної реакції в часи правління Олександра III були проведені контрреформи, перш за все в судочинстві. Суди були значною мірою поставлені в залежність від царської адміністрації, серйозно обмежувалась гласність судочинства. Кроки назад були зроблені і в питаннях місцевого самоврядування. Була значно посилена губернаторська влада, розширені повноваження поліції та жандармерії.

Проте в цілому реформи мали велике значення. Відбулася певна лібералізація суспільства, що сприяло прогресу країни, відкрило перспективи її розвитку на шляху перетворення з феодальної в буржуазну монархію.